

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه لرستان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات عرب

عنوان پایان نامه:

تحلیل گفتمان ادبی خطبه‌های امام علی (ع)

(مطالعه موردی شش‌شقیه، جهاد، توحید، متقین)

نگارش:

سعیده محمودی

استاد راهنما :

دکتر حسین چراغی وش

استاد مشاور:

دکترسید محمود میرزایی الحسینی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات عرب

بهمن ماه 1392

همه‌ی امتیازات این پایان‌نامه به دانشگاه لرستان تعلق دارد. در صورت استفاده از تمام یا بخشی از مطالب در مجلات، سمینارها یا سخنرانی‌ها، باید نام دانشگاه لرستان (استاد یا اساتید راهنمای پایان‌نامه) و نام دانشجو با ذکر مأخذ و ضمن کسب مجوز از دفتر تحصیلات تکمیلی دانشگاه ثبت شود. در غیر این صورت مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت

تقدیم به

خاک آسنت ای امیر مومنان

که تیغ بلیغ فصاحت تا سنیغ اعجاز و ایجاز میان برآمده است

ای گل واژه زیبای غزل هستی

واژه مادر نمودن حقیقت تو به بحر نشسته اند و ستایشگران دل به مجاز بسته اند،

تشبیه تو به اقیانوس قیاس ماه است و فانوس

بیچ کلمه ی رانمی توان برای شکوه تو استعاره آورد تو قاموس شکوهی.

و تقدیم به ساحت مقدس و پاک یگانه دردانه ی عالم، یوسف زهرا (عج) اسد)

تقدیر و تشکر

سپاس و ستایش مرخداى را جل و جلاله که آثار قدرت او بر چهره روز روشن، تابان است و انوار حکمت او در دل شب تار، در قشآن، آفریدگاری که خوبشستن را به ما شناساند و درهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف خوبش را در طریق علم و معرفت یازماید.

از مادر عزیزم، آموزگاری که برایم انسان بودن را معنا کرد، و از خانواده ی مهربانم که وجودشان شادی بخش زندگی ام، مایه آرامش و دلگرمی من هستند، صمیمانه تشکر و قدردانی می کنم.

و با تقدیر و تشکر شایسته از استاد فرهیخته جناب آقای دکتر حسین چراغی و ش که با نکته های دلاویز، صحیفه های سخن را علم پرور نمود و همواره راهنما و راه کشای نگرانده در احوال پایان نامه بوده است، و از استاد فاضل جناب آقای دکتر سید محمود میرزایی المحسنی که انظار شاکردی در محضر ایشان را داشته ام کمال تشکر را دارم.

و با تشکر از اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر علی نظری، جناب آقای دکتر علی اکبر مرادیان، سرکار خانم دکتر کبری خسروی که با علم آموزی به ایجاب سرزمین دل را روشنی بخشیدند و چراغ هدایت را بر کعبه ی محقق و جودم فروزان ساختند.

ببخشیم از دوستان بلند نظر و همیشه همراهم که مشوق من بودند، به ویژه انظار لطفی و رویا مقصودی که در حین تحصیل و پروژه، یاریم نمودند سپاسگزارم و برای آمان آرزوی موفقیت و کامیابی خواستارم.

سعیده محمودی

چکیده

گفتمان که در مقابل واژه‌ی (discourse) نهاده شده است مفهومی است میان رشته‌ی ای که در بسیاری از رشته‌های علوم اجتماعی کاربرد دارد. گفتمان به طور کلی به ساخت یا بافت زبان در مراحل بالاتر از جمله اطلاق می‌شود. تحلیل گفتمان، یکی از ابزارهای تحلیل متون ادبی است که ارتباط بین ساختارهای گفتمان مدار و دیدگاه‌های اجتماعی حاکم بر تولید گفتمان را بررسی، توصیف و توجیه می‌کند، تحلیل گفتمان ادبی به عنوان یکی از فروع تحلیل گفتمان به بررسی و نقد متون ادبی از جنبه ساختارهای زبانی و بافت متنی و هماهنگی آن‌ها با بافت موقعیتی می‌پردازد.

نهج‌البلاغه به عنوان مجموعه سخنانی فروتر از قرآن کریم و فراتر از کلام بشری همواره مورد بررسی و تحلیل پژوهشگران قرار گرفته است، اما یکی از ویژگی‌های شایان توجه درباره نهج‌البلاغه ویژگی گفتمان ادبی است که به نظر می‌رسد کمتر مورد پژوهش و بررسی قرار گرفته است، در حالی که بخشی از زیبایی‌های کلام امام (ع)، به ارتباط و هماهنگی بین ابزارهای ادبی درون متنی و بافت موقعیتی آن‌ها مربوط است، این پژوهش در پی آن است با روش توصیفی-تحلیلی و از منظر تحلیل گفتمان ادبی به بررسی ۴ خطبه‌ی مشهور (توحید، شش‌شقیه، جهاد و متقین) پرداخته و به این پرسش پاسخ دهد که گفتمان ادبی حضرت (ع) در خطبه‌های مذکور، براساس تناسب بین بافت متن و بافت موقعیتی آن‌ها دارای چه ویژگی‌هایی است. نتایج بررسی نشان می‌دهد که: در خطبه‌ی توحید، با توجه به موقعیت شبهه و سرگردانی در مسائل اعتقادی، ساختارهای بیرونی و درونی و همچنین روابط بینامتنی خطبه، در پی آموزش مخاطب و تبیین حقایق دینی هستند، این ساختارها در خطبه‌ی شش‌شقیه، متناسب با بافت موقعیتی انکار جایگاه امام (ع) از سوی مخاطب، دارای ویژگی اثباتی بوده و در خطبه‌ی جهاد متناسب با بافت موقعیتی کوتاهی مخاطب در امر جهاد، در پی برانگیختن احساسات مخاطب می‌باشند و در نهایت، ضرورت تربیت مخاطب در خطبه‌ی متقین، باعث شده که ساختار کلی گفتمان ایشان در راستای آموزش ویژگی‌های پرهیزگاران، گزینش شوند.

کلید واژه: تحلیل گفتمان، گفتمان ادبی، توحید، شش‌شقیه، جهاد، متقین.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
أ	مقدمه.....
۱	فصل اول: تحلیل گفتمان ادبی خطبه ی توحید.....
۷	۱- خطبه ی توحید.....
۱۰	۱-۱ بررسی بافت موقعیتی.....
۱۲	۲-۱ بررسی بافت متنی.....
۱۲	۱-۲-۱ بررسی بافت محتوایی.....
۱۳	۲-۲-۱ بررسی بافت ساختاری.....
۶۲	۳-۲-۱ گفتمان مستقیم و غیر مستقیم.....
۶۶	۳-۱ تأثیر گفتمان.....
۶۸	فصل دوم؛ تحلیل گفتمان ادبی خطبه ی شششقیه.....
۶۹	۲- خطبه ی شششقیه.....
۷۰	۱-۲ بررسی بافت موقعیتی.....
۷۱	۲-۲ بررسی بافت متنی.....
۷۱	۱-۲-۲ بررسی بافت محتوایی.....
۷۲	۲-۲-۲ بررسی بافت ساختاری.....
۱۰۷	۳-۲-۲ گفتمان مستقیم.....
۱۰۹	۳-۲ تأثیر گفتمان.....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱۰	فصل سوم: تحلیل گفتمان ادبی خطبه ی جهاد.....
۱۱۱	۳- خطبه ی جهاد.....
۱۱۲	۳-۱ بررسی بافت موقعیتی.....
۱۱۳	۳-۲ بررسی بافت متنی.....
۱۱۳	۳-۲-۱ بررسی بافت محتوایی.....
۱۱۴	۳-۲-۲ بررسی بافت ساختاری.....
۱۳۹	۳-۲-۳ گفتمان مستقیم.....
۱۴۱	۳-۳ تأثیر گفتمان.....
۱۴۳	فصل چهارم: تحلیل گفتمان ادبی خطبه ی متقین.....
۱۴۴	۴- خطبه ی متقین.....
۱۴۶	۴-۱ بررسی بافت موقعیتی.....
۱۴۶	۴-۲ بررسی بافت متنی.....
۱۴۷	۴-۲-۱ بررسی بافت محتوایی.....
۱۴۷	۴-۲-۲ بررسی بافت ساختاری.....
۱۸۰	۴-۲-۳ گفتمان مستقیم و غیر مستقیم.....
۱۸۴	۴-۳ تأثیر گفتمان.....
۱۸۵	نتایج.....
۱۹۲	منابع.....

مقدمه

نهج البلاغه به عنوان فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین سخن‌ها بعد از قرآن کریم و سخنان پیامبر اکرم (ص)، در بردارنده‌ی بخشی از بی‌نظیرترین و شگفت‌انگیزترین حکمت‌ها، نامه‌ها و خطبه‌های امیرالمؤمنین علی(ع) است. زیبایی لفظ و معنا، قدرت ترکیب و تنوع آن، به کارگیری عواطف و احساسات، کاربرد اسلوب قرآنی و همچنین استشهاد به آیات قرآن کریم از ویژگی‌های بی‌نظیر خطبه‌های امام(ع) می‌باشد، اما آنچه که بیش از همه‌ی این موارد به کلام ایشان زیبایی خاصی بخشیده، این است که ایشان با توجه به موقعیت‌های مختلف، زیباترین و تأثیر برانگیزترین سخنان را بر زبان جاری ساخته و این امر با توجه به فی‌البداهه بودن اکثریت خطبه‌های ایشان، خود دلیل دیگری است که بلاغت بی‌نظیر کلام ایشان را به اثبات می‌رساند، سخنان حضرت(ع) همواره مورد بررسی و تحلیل پژوهشگران قرار گرفته و گوشه‌هایی از زیبایی کلام ایشان، برای همگان مشخص شده است، از جمله‌ی این ابزارهای تحلیل متون ادبی و از آن جمله نهج البلاغه، تحلیل گفتمان است که برپایه‌ی تناسب بین بافت متن و بافت موقعیت استوار است، «در تجزیه و تحلیل گفتمان، کلام را در بافت متن بررسی می‌کنیم و خارج از متن و موقعیت، آن را غیر قابل تفسیر می‌دانیم و یا حداقل مبهم می‌انگاریم». (یار محمدی، ۱۳۸۳: ۲۰۸)

آفرین زارع به نقل از حسن حنفی در تعریف تحلیل گفتمان ادبی به عنوان یکی از زیرشاخه‌های گفتمان می‌گوید: «تحلیل گفتمان ادبی تحلیلی است نقدی که آثار ادبی و هنری را به منظور بیان زیبایی‌ها و تصویرگری‌ها، روش‌های آن، تأثیر آن بر خواننده و برانگیختن احساس وی و همچنین میزان ابداع و نوآوری آن‌ها را از جانب ادیب و هنرمند، نقد و تحلیل می‌کند». (زارع و طوبایی، ۱۳۹۰: ۷۸)

با توجه به توضیحاتی که درباره‌ی تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان ادبی ارائه شد می‌توان به این نتیجه رسید که تحلیل گفتمان ادبی، متون ادبی را در ارتباط با بافت موقعیتی که گفتمان ادبی خارج از آن، قابل تفسیر و تحلیل نمی‌باشد، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. در تحلیل گفتمان ادبی، ادیب تلاش می‌کند تا با ایجاد تناسب و هماهنگی میان عناصر زیباشناختی ادبی و بافت موقعیت به جذب، اقناع و اثرگذاری بر شنوندگان بپردازد و افکار مورد نظر را به آن‌ها انتقال دهد.

در باب ضرورت این پژوهش، می‌توان به این نکته اشاره کرد که پژوهشگران همواره، در زمینه‌ی تحلیل و بررسی خطبه‌های امام(ع) و کشف زیبایی‌های آن همت گمارده‌اند، اما تلاش آن‌ها از دیدگاه تحلیل گفتمان ادبی، بسیار جزئی و اندک است، لذا این پژوهش درصدد است از منظر تحلیل گفتمان ادبی، به کشف ارتباط بین ابزارهای ادبی خطبه‌های مذکور و بافت موقعیتی آن‌ها بپردازد.

ازجمله پژوهش‌های انجام شده در زمینه تحلیل گفتمان ادبی می‌توان به «تحلیل گفتمان ادبی خطبه‌های حضرت زینب (س)» اشاره کرد که در سال ۱۳۸۸ با همکاری کبری روشنفکر و دانش محمدی در مجله‌ی سفینه، شماره ۲۲ به چاپ رسید، پژوهش دیگری تحت عنوان «تحلیل خطبة الغدير علی منهج تحليل الخطاب الادبی» نیز موجود است که با همکاری آفرین زارع و طاهره طوبایی در زمستان ۱۳۹۰ در شماره‌ی ۴ مجله‌ی فصيلة النقد و الادب المقارن (بحوث فی اللغة العربية و آدابها) منتشر گردید. در نمونه‌های فوق، ساختار کلی هر خطبه براساس بافت موقعیتی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و نشان داده شده که چگونه این ساختارها، متناسب با بافت موقعیتی آن‌ها ظهور پیدا کرده است، همچنین در مجله‌ی پژوهش، سال سوم، شماره‌ی اول، بهار و تابستان ۱۳۹۰ نیز مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی روش گفتمان کاوی و چگونگی کاربست آن در مطالعات قرآنی»، کاری از رضا شکرانی و همکاران به چاپ رسیده که در آن ضمن بیان تعریف اجمالی از تحلیل گفتمان و بررسی مکاتب و نظریه‌های آن، مراحل مختلف تحلیل گفتمانی در آیات قرآن کریم توضیح داده شده است.

این پژوهش در پی آن است که از منظر تحلیل گفتمان ادبی، به تجزیه و تحلیل چهارخطبه مذکور پرداخته و نشان دهد که تمامی ساختارهای متنی این خطبه‌ها، متناسب با بافت موقعیتی آن‌ها به خدمت گرفته شده و از این رهگذر نقش بسیار مهمی در اقناع مخاطب داشته‌اند. قابل ذکر است که از آنجا که عنصر بافت موقعیت در تحلیل گفتمان ادبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، تلاش شده نمونه‌هایی با بافت موقعیتی مشخص یا مستند انتخاب شود، لذا خطبه‌های پیشنهادی عبارتند از: خطبه‌ی توحید (عقیدتی)، خطبه‌ی شقشقیه (سیاسی)، خطبه‌ی جهاد (تعریض)، خطبه‌ی متقین (وعظی).

در این پژوهش در هر فصل ابتدا به تحلیل بافت موقعیتی خطبه‌ی مذکور و تعیین چارچوب آن و سپس به تحلیل بافت متنی خطبه‌ها می‌پردازیم، «تحلیل متن به عنوان بخشی از تحلیل گفتمان متشکل از دو بخش است: تحلیل زبان‌شناسی و تحلیل بینامتنی که این دو مکمل یکدیگرند». (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۱۷) لذا در این مرحله، ابتدا بافت محتوایی هر خطبه توضیح داده می‌شود زیرا «در گفتمان جدایی بین شکل و مضمون رد می‌شود و ساختارها و اشکال زبانی در کنار هدف نویسنده مورد بررسی قرار می‌گیرند». (فضل، ۱۹۹۲: ۷۸) و سپس به تحلیل زبان‌شناسی (ساختار بیرونی و درونی) متن پرداخته می‌شود، در بررسی بافت ساختاری خطبه، در کنار ساختار بیرونی، ساختار درونی نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد، زیرا «هیچ‌کس نمی‌تواند منکر بعد عاطفی گفتمان شود». (شعیری، ۱۳۸۹: ۱۳۸-۱۳۷)

در کتاب «بلاغة الخطاب و علم النص» تألیف دکتر صلاح فضل، چندین پیشنهاد در زمینه‌ی دسته بندی اشکال بلاغی گفتمان وجود دارد که از میان این دسته‌بندی، کامل‌ترین و مفصل‌ترین پیشنهاد که در واقع از پیشنهادهای دیگر استنباط شده انتخاب شده و در تحلیل بافت ساختار بیرونی خطبه اساس و ملاک قرار گرفته است تا تمام جوانب اسلوبی و زبانی گفتمان جهت مشخص کردن زیبایی‌های ادبی متن، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. این دسته‌بندی عبارت است از:

۱: سطح آوایی، که اساساً به بحث آوایی گفتمان مربوط می‌شوند و در مخاطب ایجاد هیجان می‌کنند، از مهمترین اشکال صوتی که به تکرار اصوات در گفتمان ادبی منجر می‌شود عبارتند از: الف: پرتوهای صوتی (واج آرایبی): که همان انتشار مجموعه‌ای از اصوات تکراری در بافت گفتمان است، ب: موسیقی ناشی از سجع، تکرار و ...

۲: سطح نحوی: در این بخش به بررسی ساختمان جمله‌های اسمیه و فعلیه، تقدیم و تأخیر، اثبات و اسناد، توازن، تکرار و ... پرداخته شده و تناسب کاربرد آن‌ها با بافت موقعیتی هر خطبه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۳: سطح دلالتی: این سطح معمولاً محور دسته بندی‌های بلاغی است که مهمترین انواع آن عبارتند از: تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه. لازم به ذکر است که صنایع بدیع معنوی همچون طباق، توریه، مبالغه و ...

نیز از آن جهت که از جنبه‌ی معنایی کلام، دستخوش تغییر می‌شوند در این تقسیم‌بندی قرار می‌گیرند.
(فضل، ۱۹۹۲: ۲۱۹-۲۰۹)

بعد از بررسی و تحلیل زبان‌شناسی متن، به تحلیل روابط بینامتنی پرداخته می‌شود و آن (بینامتنی) عبارت است از: «تمایل متن‌ها به ارجاع به یکدیگر و شکل‌گیری آن‌ها از طریق این ارجاع متقابل».
(میلز، ۱۳۸۸: ۱۹۴) نهج‌البلاغه از جمله متونی است که پدیده‌ی بینامتنی در آن به وفور یافت می‌شود، آیات قرآنی و ضرب‌المثل از جمله متونی هستند که در خطبه‌های مذکور کاربرد قابل توجهی دارند، لذا به‌هنگام تحلیل بافت متن، علاوه بر تحلیل ساختار بیرونی (تحلیل زبان‌شناسی) تحلیل بینامتنی نیز امری ضروری به حساب می‌آید. بررسی روابط بینامتنی در این پژوهش براساس دسته‌بندی کاربرد شناسان، تحت عنوان گفتمان مستقیم و غیرمستقیم مورد بررسی قرار گرفته است. کاربرد آگاهانه و مستقیم متون دیگر در گفتمان را گفتمان مستقیم و جذب متون دیگر و بیان آن نه به روش لفظ به لفظ را گفتمان غیرمستقیم می‌نامند. (فضل، ۱۹۹۲: ۱۰۱-۱۰۰)

در این پژوهش به ۴ خطبه‌ی مشهور نهج‌البلاغه (توحید، شقشقیه، جهاد و متقین) از دیدگاه تحلیل گفتمان ادبی در ۴ فصل مجزا پرداخته شده است.

لازم به ذکر است که فصل اول به دو بخش تقسیم می‌شود که در بخش اول، جهت‌آشنایی با مبحث تحلیل گفتمان ادبی، اطلاعاتی در اختیار مخاطب قرار گرفته است و در بخش دوم، بعد از تعیین بافت موقعیتی خطبه، به بررسی بافت متنی پرداخته شده، در این مرحله بعد از تعیین بافت محتوایی، بافت ساختاری شامل ساختار بیرونی و درونی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت، ساختار بیرونی شامل ۳ سطح آوایی، نحوی و دلالی است که در سطح آوایی موسیقی ناشی از سجع و تکرار، در سطح نحوی، اشکال نحوی همچون تقدیم و تأخیر، توازن، جملات اسمیه و فعلیه و ... و در سطح دلالی نیز تصاویر بلاغی مانند استعاره، مجاز، کنایه و تشبیه و همچنین بعضی از محسنات بدیع معنوی همچون طباق و تقسیم مورد بررسی قرار گرفت و در پایان ساختار درونی و روابط بینامتنی خطبه‌ی مذکور و تناسب آن با بافت موقعیتی مشخص شد.

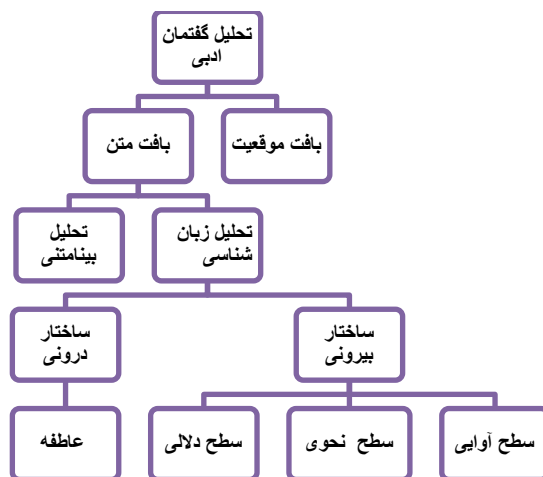
فصل دوم نیز دقیقاً بر اساس همین روش مورد تجزیه و تحلیل گفتمان ادبی قرار گرفت، در سطح آوایی موسیقی ناشی از سجع و تکرار کلمات و حروف، در سطح نحوی، تأکید و توازن نحوی و در سطح دلالی انواع تصاویر بلاغی و همچنین تضاد مورد بررسی قرار گرفته و تناسب آن‌ها با بافت موقعیتی مشخص گردید و در نهایت ساختار درونی و روابط بینامتنی خطبه نیز مانند نمونه‌ی گذشته تحلیل شد.

در فصل سوم سطح آوایی شامل موسیقی ناشی از سجع، تکرار هجا و کلمات، سطح نحوی شامل افعال مجهول، تکرار، قسم و استفهام و سطح دلالی نیز شامل انواع تصاویر بلاغی است، و در پایان ساختار درونی و روابط بینامتنی مورد بررسی قرار گرفت.

فصل چهارم نیز دقیقاً به همین روش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت با این تفاوت که در سطح نحوی اشکالی همچون حال، صفت مشبیه، شرط و ... مورد بررسی قرار گرفت.

انجام این پژوهش به جهت کمبود منابع در زمینه‌ی تحلیل گفتمان ادبی و همچنین وجود تنها سه پیشینه (که آن هم به شکل مقاله است) با مشکلات بسیاری همراه بود، از طرفی منبع اصلی این پژوهش تحت عنوان «تحلیل الخطاب الادبی» از آقای حسن حنفی با وجود پیگیری زیاد در دانشگاه‌های معتبر و همچنین کتاب فروشی‌های متعدد، یافت نشد، لذا به ناچار جهت توضیح مفاهیم اصلی گفتمان به دو پیشینه‌ی مذکور مراجعه شد، شروح مختلف نهج البلاغه، کتاب‌های بلاغی و بعضی از کتاب‌های مربوط به مبحث گفتمان، از جمله منابعی است که جهت انجام این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

نمودار روش کار در تحلیل گفتمان ادبی:



۱- کلیات

۱-۱ بیان مسأله

نهج البلاغه به عنوان مجموعه سخنانی فراتر از کلام بشری و فروتر از قرآن کریم در طول قرون و اعصار مورد بررسی و تحلیل نهج البلاغه پژوهان قرار گرفته است. یکی از ابزارهای تحلیل متن ادبی و از جمله نهج البلاغه "تحلیل گفتمان" می باشد که تحلیل گفتمان ادبی به عنوان یکی از فروع آن، بر پایه‌ی تحلیل بافت متن و بافت موقعیت و هماهنگی بین این دو بافت شکل می گیرد. شیوه‌ی گفتار امام علی (ع) در نهج البلاغه برگرفته از قرآن کریم و سنت نبوی است. از برجستگی‌های پر فروغ گفتار امام (ع) در خطبه‌های نهج البلاغه، زیبایی لفظ، شیوایی معنا، تناسب شگفت انگیز سخن با مقتضای حال مخاطب و بهره گیری از عناصر درون متنی در جهت محور مرکزی ساختار کلی متن می باشد. نکته‌ی شگفت انگیز اینکه بنابر دلایل تاریخی و قراین واقعی، امام علی (ع) بیشتر خطبه‌ها را فی البداهه و در برابر پیشامدی بر زبان جاری ساخته است. در این پژوهش تلاش خواهد شد ابتدا به بافت موقعیتی خطبه‌ها پرداخته شود و سپس با تحلیل بافت متنی آنها نشان داده شود که بافت متنی تناسبی زیبا و شگفت انگیز با بافت موقعیتی آنها دارد. در کتاب "المدخل الی علوم نهج البلاغه" از دکتر محسن باقر موسوی خطبه‌های نهج البلاغه به موضوعات سیاسی، عقیدتی، وعظی، تقریب، تحریض، ملاحم، استسقاء و نظامی تقسیم شده‌اند، بر اساس این تقسیم بندی از بین این خطبه‌ها، ۴ خطبه‌ی معروف انتخاب گردید، با توجه به اینکه در تحلیل گفتمان ادبی، عنصر بافت موقعیت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، تلاش شده نمونه‌هایی انتخاب شود که بافت موقعیتی آنها در حد امکان مشخص یا مستند باشد، لذا خطبه‌های پیشنهادی عبارتند از: خطبه‌ی شقشقیه (سیاسی)، خطبه‌ی جهاد (تحریض)، خطبه‌ی توحید (عقیدتی)، خطبه‌ی متقین (وعظی).

۱-۲ سوال اصلی: گفتمان ادبی امام علی (ع) در خطبه‌های مذکور بر اساس تناسب بین بافت متن

و بافت موقعیتی آنها دارای چه ویژگی‌هایی است؟

۱-۳ فرضیه اصلی:

از منظر تحلیل گفتمان، زیبایی‌های ساختاری کلام امام (ع) از ساختار کلی تا ساختار اسلوبی و درونی با تکیه بر اسالیب و مفاهیم قرآنی و به کارگیری اصول زیباشناسانه‌ی هنری همگی در ارتباط با بافت موقعیتی آن ظهور پیدا می‌کند. خطبه‌ی عقیدتی بر اساس موضوع، اسلوبی برهانی و استدلالی را جهت اقناع مخاطب می‌طلبد. خطبه‌ی جهاد با توجه به غفلت مخاطب از مسأله‌ی جهاد، کلام در چارچوبی استوار و تأثیر برانگیز جهت تشویق مخاطب به جهاد ایراد شده است. برجستگی گفتمان ایشان در خطبه‌ی شش‌شقیه جنبه اثباتی آن است، آن هم نه با بهره‌گیری از استدلال ذهنی صرف، بلکه با استفاده از عنصر تصویرگری. در خطبه‌ی متقین امام (ع) در پی معرفی یک الگوی کامل بشری از نظر دینی است از این رو بهره‌گیری از عناصر ادبی از قبیل تصویر پردازی، زیباترین و کامل‌ترین تصویر ممکن را از سیمای متقین در ذهن مخاطب ترسیم می‌کند.

۱-۴ پیشینه موضوع و سوابق مربوط: (بیان مختصر تحقیق، نتایج به دست آمده و نظرات علمی

رایج موجود درباره موضوع رساله)

۱- تجلیل، جلیل، (۱۳۸۴)، دیداری از صور بلاغی نهج‌البلاغه، نشریه‌ی قرآن و حدیث، شماره ۱۳ و ۱۴. در این مقاله به گونه‌ای مختصر به شرح موردی بخشی از تصاویر نهج‌البلاغه پرداخته شده و نمونه‌هایی به صورت مستند و اجمال توضیح داده شده است.

۲- جعفری، سید محمد مهدی، (۱۳۸۱)، تصویر آفرینی در نهج‌البلاغه، شیراز، مجله‌ی علوم اجتماعی و انسانی، دوره‌ی ۱۷، شماری ۲. نگارنده در این پژوهش از تصویر آفرینی به عنوان یکی از مؤثرترین شیوه‌های آموزش و پرورش و هدایت انسان‌ها به سوی حقیقت یاد می‌کند. نویسنده از میان تصاویر موجود در نهج‌البلاغه تنها به شرح موردی تصاویری پرداخته که هدف از آنها ارشاد و هدایت انسانها و رسیدن به سعادت است از قبیل آفرینش و رویش و بالندگی، غافلگیری دردها و مرگ، کیفر غرور و سرکشی. لازم به یادآوری است که در این دو مقاله تصویر پردازی از منظر تحلیل گفتمان ادبی که

همان کشف تناسب بین بافت متن و بافت موقعیت می باشد مورد بررسی قرار نگرفته بلکه تنها به شرح و توضیح آنها پرداخته است.

۳- حسنعلیان، سمیه، (۱۳۹۱)، بررسی سبک شناسانه‌ی خطبه ۳ نهج البلاغه معروف به خطبه‌ی شقشقیه، همدان، همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی. در سبک شناسی خطبه‌ی شقشقیه با عنایت به ظرفیت محدود مقاله، به صورت موردی به بررسی سبک شناسانه‌ی خطبه در سه سطح زبانی، فکری و زبان شناسی پرداخته شده است، در تمامی سطوح بدون در نظر گرفتن تناسب بین بافت متن و بافت موقعیت به بررسی عناصر پرداخته و بعضی موارد، هدف بلاغی آنها ذکر شده است، در حالی که هدف اصلی گفتمان کشف تناسب بین بافت متن و بافت موقعیت و تأثیر آن بر مخاطب می باشد.

۴- سیدی علوی، سید حسین، (۱۳۷۹)، ابعاد گفتمان مولا علی(ع)، مشهد، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، شماره‌ی ۳ و ۴. در مقاله فوق تلاش شده با تکیه بر مضامین، در سطح کلی نهج البلاغه به بررسی ویژگی‌های گفتمان امام(ع) پرداخته شود، (مانند موعظه‌گری، انسان شناسی، زهد و پارسایی)، در حالی که پژوهش "تحلیل گفتمان ادبی خطبه‌های نهج البلاغه" در صدد بررسی تحلیل گفتمان ادبی در سطح چهار خطبه‌ی نهج البلاغه به صورت مجزا می باشد، طبیعتاً محدود شدن چارچوب تحقیق و اختصاصی شدن موضوع کار (تحلیل گفتمان با رویکرد ادبی) دقت و ظرافت خاصی را می طلبد و نتایج متفاوتی را به دنبال خواهد داشت.

۵- عظیمی یاتچشمه، الهه، (بی تا)، سحر کلام امام (جستاری در تحلیل گفتمان انتقادی خطبه‌ی شقشقیه، همدان، همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی. در این پژوهش به تحلیل گفتمان انتقادی خطبه-ی شقشقیه پرداخته شده است، تحلیل گفتمان انتقادی، نشانه و رمزگان زبان را به مثابه‌ی عمل اجتماعی ارتباط با قدرت، ایدئولوژی گفتمان مورد مطالعه قرار می دهد و با ارائه‌ی راهبردهای خاص قدرت در گفتمان، قدرت در آن سوی گفتمان را معرفی می کند و نتیجه آن آشکار شدن حقیقت برای مردم جهت بهتر اندیشیدن و اتخاذ تصمیم صحیح تر و قضاوت منصفانه تر می باشد. در این بخش طبق الگوی گفتمان شناختی "ون لیون" و هم پوشانی آن با مسائل علم معانی سنتی به بحث و بررسی متن خطبه پرداخته شده

است تا بدین گونه باز بودن متن این کتاب عظیم را، نسبت به رویکرد نقد و نظریه‌های ادبی نوین به اثبات برساند.

۱-۵ ضرورت‌ها و اهداف تحقیق :

نهج‌البلاغه بعد از قرآن کریم، مقدس‌ترین متن دینی شیعه و برجسته‌ترین متن ادبی عرب است، گذشته از قرآن کریم، هیچ متن مقدسی در فرهنگ اسلامی به اندازه‌ی نهج‌البلاغه شرح، تفصیل و ترجمه ندارد، در باب اهداف تحقیق به سخن ابن ابی الحدید شارح نهج‌البلاغه اکتفا می‌کنیم: این کتاب درهای شیوایی گفتار و زیبایی پندار را بر روی خواننده می‌گشاید و او را آماده‌ی بهره‌وری از آن لطایف لفظی و معنوی می‌کند.

۱-۶ روش تحقیق و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات : سازماندهی پیشنهادی تحقیق:

روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی.

روش و ابزار گردآوری اطلاعات : (میدانی ، کتابخانه‌ای ،) و (پرسشنامه ، مصاحبه ،

مشاهده ، آزمون ، فیش و)

مبنای کار روش کتابخانه‌ای و بر اساس فیش برداری می‌باشد که پس از جمع‌آوری اطلاعات و

برقراری رابطه‌ی منطقی بین آن‌ها، مطالب را بررسی خواهیم کرد.

فصل اول:

تحلیل گفتمان ادبی خطبه‌ی توحید

در ابتدای فصل اول مباحث تئوری گفتمان توضیح داده می‌شود، زیرا این مبحث به علت حجم کم به یک فصل مجزا اختصاص نمی‌یافت و سپس به تحلیل گفتمان ادبی خطبه‌ی توحید پرداخته می‌شود.

مفهوم شناسی گفتمان

جهت آشنایی با مفهوم گفتمان ابتدا تعریف لغوی و اصطلاحی گفتمان ذکر می‌شود و سپس به بررسی تاریخچه و عوامل دیگری پرداخته خواهد شد.

«گفتمان (discourse) یک واژه‌ی فرانسوی است که از ابتدای قرن ۲۰ در علوم انسانی تبدیل

به موضوعی علمی و تجربی شد». (شرشار، ۲۰۰۶: ۱۳)

تعریف لغوی گفتمان: واژه‌ی گفتمان از نظر لغوی دارای معانی متعددی است که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: گفتمان به معنای مرادوهی کلامی، سخن و گفتگو، بده بستانی بین گوینده و شنونده، مباحثه درباره یک موضوع و گپ زدن است. (میلز، ۱۳۸۸: ۱۰-۷) بعد از ارائه‌ی تعریف لغوی گفتمان به تعریف اصطلاحی آن پرداخته می‌شود: «این اصطلاح غالباً برای اولین بار توسط شخصی به نام «هایمز» نقل شده است... مفهوم گفتمان تحت تأثیر پژوهش‌های انجام شده از جانب پژوهشگران از تنوع زیادی برخوردار است، از جمله آنکه گفتمان عبارتی است که به قصد فهماندن هدفی خاص به سمت شخص دیگر فرستاده می‌شود». (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۶) شاید ساده‌ترین تعریف که بتوان از گفتمان ارائه داد همین عبارت فوق باشد. هر گفتمان جهت تحقق هدفی مشخص شکل می‌گیرد «مفهوم گفتمان در بلاغت قدیم صرفاً وسیله‌ای برای بیان اندیشه نبوده اما یک وجود مستقل به حساب می‌آمد که خصوصیات ویژه خود را دارد و در پیام‌رسانی که نویسنده به سوی مخاطب می‌فرستد ظهور می‌کند، به گونه‌ای که فرستنده در همه حالات اثر گذاری بر مخاطب را مد نظر دارد». (شرشار، ۲۰۰۶: ۱۳) «زبان شناسان قدیم، از جمله سیبویه به تأثیر گیرنده بر فرستنده به هنگام تولید گفتمان اشاره کرده‌اند، بلاغیون اعتقاد دارند که نقش گیرنده از این حد نیز تجاوز می‌کند؛ ساختار گفتمان و ادامه‌ی آن تا حد زیادی مرهون شناخت حال گیرنده و در نظر گرفتن آن حالت است». (الشهری، ۲۰۰۴: ۴۸-۴۷) همانگونه که توضیح داده شد، تحت تأثیر قرار دادن مخاطب و در نتیجه اقناع او، هدفی است که هر گفتمان در پی

تحقق آن است. فوکو نیز به عنوان معروف‌ترین نظریه‌پرداز گفتمان اعتقاد دارد که: «تنها از طریق ایجاد حقیقت می‌توان تأثیر گذاشت و قدرت را به دست گرفت و حقیقت فقط از راه زبان و تشکیل گفتمان حاصل می‌شود». (صلح جو، ۱۳۸۵: ۸۸) نظریه‌پردازان مختلفی در حوزه‌ی گفتمان، فعالیت داشتند که از آن جمله می‌توان به اشخاص زیر که سرشناس‌ترین، آن‌ها نیز هستند اشاره کرد. «میشل فوکو» نظریه پرداز مشهور گفتمان است که آثار او نقش حیاتی در انکشاف طیفی از نظریه‌های گفتمانی داشته است که همه‌ی نظریه‌های دیگر، کم و بیش زیر چتر اصطلاح «نظریه گفتمان» او گرد می‌آیند». (میلز، ۱۳۸۸: ۲۵) اما نظریه پردازان دیگری نیز وجود دارند که آثار مهمی در زمینه‌ی نظریه گفتمان دارند، از جمله می‌توان به اسم «میشل پشو» و «میخائیل باختین» اشاره کرد. «آثار پشو در باب گفتمان از این نظر مهم هستند که او می‌کوشد تا معانی واژه‌ها و روابط آن‌ها را با ساختارهای بزرگ‌تر تحلیل کند». (همان: ۲۲)، میخائیل باختین نیز اعتقاد دارد که «گفتمان یک رویداد اجتماعی است نه یک حادثه‌ی شخصی و فردی، گفتمان یک حادثه‌ی اجتماعی است زیرا عبارت و سخن اگر چه به نظر می‌رسد از درون نشأت گرفته باشد اما به صورت کلی نتیجه و دستاورد روابط اجتماعی در هم پیچیده است». (الحمیری، ۲۰۰۸: ۹۹) همانگونه که از عبارت فوق مشخص است کلام در گفتمان، در ارتباط با یک موقعیت خاص مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد و آنچه که در گفتمان مطرح است، در نظرگرفتن موقعیت سخن و تحلیل، بر اساس آن است.

همانگونه که قبلاً ذکر شد عنصر بافت موقعیت در گفتمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، جهت تعیین این بافت شاخصه‌هایی وجود دارد که می‌بایست به دقت مورد توجه قرار بگیرند. «عناصر گفتمان در شکل‌گیری روند گفتمان، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، مجموعه‌ای از عناصر مختلف وجود دارد که در شکل‌گیری روند گفتمان سهیم هستند و شناخت و بررسی این عوامل از طریق بررسی خود گفتمان امکان‌پذیر است، زیرا گفتمان میدانی است که همه‌ی این عناصر، به گونه‌ای درون آن متبلور می‌شوند، این عناصر، عناصر بافت نامیده می‌شوند که عبارتند از: فرستنده (گوینده)، گیرنده (مخاطب)، عناصر مشترک مانند ارتباط بین دو طرف گفتمان و علوم مشترک و شرایط عام اجتماعی، این عناصر